

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA SİYASETİ

Reha YILMAZ*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin son döneminde kaybettiği itibarını geri kazanmayı düşünen Enver Paşa ve hükümeti, Almanlarla işbirliğine giderek, I. Dünya Savaşı öncesi ve başlarında Kafkasya'da aktif siyaset yürütmüştür. Osmanlı, Rusları bu bölgeden çıkartarak Azerbaycan ve Dağıstan'ı kurtarıp, Osmanlı himayesinde bir devlet kurmayı planlamıştır. Rusların ciddi direnç göstermesi ve elde olan imkanların yetersizliği sonucu başarısız olan bu siyaset, Kasım 1917 Bolşevik Devrimi sonucunda Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması ve Kafkasya Seferi tarihi bir idealin gerçekleşmesi için bir büyük imkan oluştursa da, I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin yıkılışı bu siyasetin nihai sonuca ulaşmasını engellemiştir. Çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya halklarının I. Dünya Savaşında çakişan menfaatlerini, ortak siyasetlerinin, bu siyaset çerçevesinde diplomatik ve askeri faaliyetlerinin incelenerek, sonuçlarının analiz edilmesidir. Bu çerçevede I. Dünya Savaşı başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyaseti ele alınmıştır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin iç politikası, bu politikaya yön veren akımlar ve Osmanlı'yı Kafkasya'ya yönlendiren dış sebepler incelenmiştir. Ayrıca, savaşla birlikte Kafkasya siyasetinin başarılı olabilmesi için gerçekleştirilmiş faaliyetler de irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Almanya, I. Dünya Savaşı, Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri büyük savaşlarla hafızalarda kalmıştır. "Devlet-i Ali" I. Balkan ve Trablusgarp savaşlarıyla büyük toprak parçaları

* Dr., Kafkas Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi. E-posta: yilmazreha@gmail.com

yitirmekle kalmamış, Batılı devletler tarafından “hasta adam” ilan edilerek toprakları gizli anlaşmalarla paylaşılmıştır. Enver Paşa ve dava arkadaşları I. Dünya Savaşı’na girerken Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde gerek askeri, gerek siyasi alanda aldığı yenilgilerden dolayı sarsılan itibarını yeniden kazandırarak, saygın bir devlet haline getirmeyi amaçlıyordu. Bu ekip, savaşın mutlak surette İttifak Devletleri’nin galibiyetiyle neticeleneceğine ve Osmanlı Devleti’nin Makedonya, Batı Trakya, Doğu Anadolu, Mısır ve Kıbrıs’ta birtakım kazanımlar sağlayacağına inanıyordu.¹

Osmanlı’nın son dönemine damgasını vuran İttihatçılar, devlet yönetiminde etkin olmaya başladıkları andan itibaren, Kafkasya ve Orta Asya’daki Türkleri Rusya’nın hakimiyetinden kurtararak bağımsızlığına kavuşturma ülküsünde idiler. Enver Paşa yalnızca “Turancılığı” değil, İslam Birliği ideali çerçevesinde Dünya Müslümanlarıyla yakınlaşma ve onlarla iyi ilişkiler kurmayı da politika olarak benimsemişti. Bu nedenle Enver Paşa hayatı süresince Kafkasya’da sadece Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri için değil, bütün Kafkas Müslümanları için de kurtuluş ümitleri beslemiş ve bu uğurda çalışmıştır.²

Enver Paşa’nın Azerbaycan ve Kafkasya’da yaşayan Türk halklarını bağımsızlığa kavuşturma siyasetini gerçekleştirilebilmesi için, her şeyden önce Çarlık Rusyası’nın I. Dünya Savaşı’nda yenilerek zayıflaması gerekiyordu. Bu fırsat 1917 Bolşevik devrimi sonucu Rus ordularının Alman ve Türk cephelelerinde hezimetle uğramasıyla doğmuştur. Bu durum, bir yandan Osmanlı yönetiminde, diğer yandan bağımsızlık yanlısı Kafkasyalılarda büyük bir ümit doğurmuştur.

Kafkasya, her ne kadar savaş öncesinde Osmanlı dış politikasında öncelikli yer tutmasa da, kısa sürede önemli hale gelmiştir. Çünkü Osmanlı’nın savaştan galip çıkabilmesi için Kafkasya cephesinde başarılı olması gerekiyordu. Bölgedeki bağımsızlık yanlılarının davetleri de Osmanlı’yı Kafkasya’ya yönelten bir diğer etken olmuştur. Zor şartlar içinde bulunan Osmanlı, soydaşlarının davetlerine duyarsız kalmamış ve özel bir ordu kurarak, Kafkasya seferini düzenlemiştir. Azerbaycan ve Dağıstan’ı bağımsızlığa kavuşturmak için sadece düşmanlarıyla değil, müttefikleriyle de mücadele etmiş ve başarılı bir siyasetle isteğine ulaşmıştır.

¹ Charles D. Haley, “The Desperate Ottoman: Enver Pasha and the German Empire:II”, *Middle Eastern Studies*, Cilt: 30, Sayı: 1, Ocak 1994, ss. 1-27.

² Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*, C.3, (İstanbul: 1978), s. 433.

Osmanlı'nın Son Döneminde Siyasal Hareketlilik ve Osmanlı Dış Politikasına Etkisi

Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle birlikte, dış politika ve diplomasi de Enver Paşa ve arkadaşlarının eline geçmiştir. Enver Paşa'nın başkomutan, Talat Paşa'nın İçişleri ve Maliye, Cemal Paşa'nın da Denizler Bakanı olmasıyla birlikte dış politika tamamen İttihat Terakki'nin hedefleriyle örtüşmüştür. İttihat ve Terakki'nin üst yönetiminde Almanya'ya duyulan yakınlık nedeniyle Osmanlı Devleti, Almanya ile sıkı bir işbirliğine gitmiş ve bir çok sahada Alman uzmanlar görevlendirilmiştir. Ancak güçlü bir orduyla ayakta kalabileceğinin farkında olan Osmanlı yönetimi, özellikle askeri sahada Almanya'nın deneyimi ve teknik gücüne güveniyordu. Aynı şekilde Almanya da emperyalist rakipleri karşısında tehdit oluşturabilecek Osmanlı'yı stratejik bir ortak olarak görüyor ve askeri alanda bir işbirliğini bu nedenle gerekli ve faydalı buluyordu.

Bu arada dönemin aydınları, Devlet-i Aliye'nin çöküşünü engelleyebilecek siyasi görüş ve tedbirleri hararetle tartışıyordu. Yusuf Akçura'nın Muasırılık, İslamcılık ve Türkçülüğü bu tartışmaların merkezini oluşturuyordu. İttihat ve Terakki de bu fikir akımlarından hangisinin çöküşü engelleyip, kurtuluşu sağlayacağını ve devletin içinde bulunduğu duruma uygun düşeceğini bulmaya çalışıyordu.³

Osmanlı'nın son dönemindeki bu siyasi hareketlilik, dış politikaya da yansımıştır. Bu dönemde iç ve dış politikayı etkileyen üç siyasi akım olmuştur: "Türkçülük", "İslamcılık" ve "Osmanlıcılık". Her üç siyasi görüş taraftarları da Osmanlı Devleti'nin yıkılışını önlemek için çalışıyor, bu akımları devlet politikası haline getiriyordu. İttihat ve Terakkicilerin hayata geçirdiği iç ve dış siyasette bunu görmek mümkündür. Ancak, Balkan Savaşı ile Osmanlıcılığın, ardından 1. Dünya Savaşı'nda Arapların isyanıyla İslamcılığın gerçekleşmesinin imkansızlığını gören yönetim, devletin resmi ideolojisi olarak Türkçülük, daha doğrusu Turancılık anlayışını kabul etmiştir. Böylelikle yaşanan acı tecrübelerden sonra Turancılık ülkenin iç ve dış siyasetini yönlendiren en güçlü akım olmuştur.⁴

³ Donald Bloxham, "Terrorism and Imperial Decline: The Ottoman-Armenian Case", *European Review of History*, Cilt: 14, Sayı: 3, Eylül 2007, ss. 301-302.

⁴ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, (İstanbul: Bağlam Yayınevi, 1988), ss. 110-111.

“Turan” kelimesi Farsça kökenli olup, İranlıların, İran’ın kuzeydoğusundaki ülkelere verdikleri isimdir. Turancılık kavramı ise ilk defa Macaristan’da 1830’lu yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmış ve “uzak anayurt ideali” anlamında kullanılmıştır. “Turan” kelimesi önceleri daha çok bir “bölge mefhumu” yani coğrafi bir terim olarak kullanılmış ve Hazar Denizi, İran Yaylası, Orta Asya olarak tasavvur edilmiştir. “Turancılık” kavramı ise en dar anlamıyla, bu belirtilen bölgeler arasında yaşayan Türk halklarını bir araya getirmek veya en azından birbirine yakınlaştırmak olarak anlaşılmıştır.⁵

Avrupa’da özellikle Fransız Devrimi’nin çalkantılı dönemlerinden sonra, milliyetçilik akımları güç kazandıkça, yüzünü Batı’ya çevirmiş olan Osmanlı aydını da ister istemez bu hareketlilikten etkilenmiş, bu doğrultuda Türklük bilinci de gelişmeye başlamıştır. Ancak, Osmanlı Devleti’ndeki Türkçülükle ilgili gelişmeler uzun bir süre sadece edebiyat, tiyatro gibi daha çok kültürel alanla sınırlı kalmış ve sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Türkler üzerinde düşünülmüştür. Türkçülüğün bütün Türk Dünyası’nı kapsayacak şekilde bir fikir hareketine dönüşmesi genellikle Rusya’da yaşayan Türklerden gelmiştir.⁶ Türkçülük konusunda, ilk esaslı ve sistemli siyaset tezi, Gaspıralı İsmail Bey’in eniştesi olan Akçuraoğlu Yusuf tarafından ortaya atılmıştır.

I. Dünya Savaşı başlamadan önce, kültürel Türkçülüğün de etkisiyle, “Rusya’daki kardeş Türklerin” kurtarılması veya onlarla birleşilmesi düşüncesi pek çok gazete ve dergide yer alıyor, derinliğine analizler yapılıyordu. Buna karşılık, bu akımın Osmanlı için zararlı sonuçlar doğurabileceğini ileri süren aydınlar da mevcuttu. Bunlardan biri olan Ahmet Ferit’e göre, Türkçülük, özellikle dış ilişkilerde aşırı bir şekilde muhafazakar olmalı ve kendini herhangi bir maceradan uzak tutmalıdır. Turancılık bugün sadece bir hayal bile olsa, Rusya’yı korkutmaktadır. Uygun olmayan bir zamanda sınır ötesi Türklerle ilgilenmek, bomba ile oynamak anlamına gelmektedir.⁷

Ahmet Ferit bu fikirlerinde haksız da sayılmazdı. Zira, Rusya hakimiyetinde yaşayan, özellikle de Kafkasya’daki Türkler Ruslar tarafından ciddi denetim altında tutulmakta ve sosyal ve siyasal faaliyetlerine imkan verilmemekteydi. Diğer yandan Rusya’nın öfkesini zor günlerini yaşayan Osmanlı Devleti’ne

⁵ Mustafa Çolak, *Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları 1913-1918*, (Isparta: Fakülte Yayınevi, 2006), s. 38.

⁶ A. Holly Shissler, *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and New Turkey*, (London: Tauris, 2002), s. 158.

⁷ Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 1999, s. 102.

çekmek ve yeni bir savaşın başlamasına sebep olmak, büyük bir yıkımı beraberinde getirebilirdi.

Ahmet Ferit ve onun gibi düşünenler için Osmanlı Devleti'nin önceliği ülkeyi ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak geliştirmek olmalıydı. Ahmet Ferit'in, "güçlü silahları kullanmak için, önce güçlü bir bünye gerekmektedir. Atılgan insanların düşündüğü gibi, politika, cesurca ölmek değil, tam tersine akıllıca yaşamaktır. Bizim bugün tek vazifemiz vardır: O da Osmanlı Devleti'ni ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak sağlam bir bünyeye kavuşturmaktır" şeklinde özetlediği bu düşünce, Kafkasya ve Orta Asya Türkleriyle ittifakın Osmanlı'nın o dönemdeki yerini tespit adına iyi bir ipucu vermektedir.

Her ne kadar Osmanlı Devleti ve özellikle Rusya'daki Türk aydınları, Türkcülüğün anlamı ve hayata geçirilmesi konularında tartışmalar yapmış ise de, 1. Dünya Savaşı başladığında bu konu, henüz Osmanlı Devleti'nin dış politikasında gündemin birinci maddesini işgal etmiyordu. Osmanlı Devleti bu dönemde, Limni Adası da dahil olmak üzere bütün Ege Adalarının Yunanlılara verilmesi meselesiyle meşguldü. Bu adaların tamamının Yunanistan'a verilmesine Rusya da karşı çıkıyordu. Bunu iyi değerlendirmeye çalışan Osmanlı Devleti, hemen Rusya ile diplomatik ilişkiye girerek onun desteğini almak için uğraşıyordu. Bu politikanın sonucunda Rusya ile önce 8 Mayıs 1914'de Ermeniler konusunda antlaşmaya varılmış ve hemen akabinde de Enver Paşa, Ağustos'ta Rusya'ya ittifak önermişti.⁸ Bu şartlarda Osmanlı'nın Rusya Türkleriyle irtibata geçerek ileriye yönelik bir plan içinde olması, doğuracağı sonuçlar itibarıyla mümkün görünmüyordu.

Ancak, Osmanlı üzerine emperyalist düşünceleri olan Rusların bu teklifi kabul etmemesi sonucunda, Osmanlı'nın Almanya yanında savaşa girmek zorunda kalması, Kafkasya ve ötesini dış politikanın merkezine yerleştirmiştir. Almanya'nın da isteği ile Enver Paşa ve ekibinin Osmanlı'yı eski gücü ve itibarına kavuşturmak için ortaya koydukları planın önemli adımlardan birini Kafkasya oluşturuyordu. Çünkü, Kafkasya'da Türk ve diğer Müslüman halkların birleştirilmesiyle kurulacak bir İslam devleti Osmanlı'ya büyük destek olacaktı. Bunun için öncelikle Rusların bölgeden çıkarılması, ardından halkların ortak değerler etrafında birleştirilmesi ve Osmanlı ile bu devletin birbirine sıkı bağlarla bağlanması gerekiyordu. Enver Paşa, Osmanlı'nın bunu tek başına gerçekleştirmesinin mümkün olmadığını biliyor, bu nedenle yeni

⁸ A.g.e., s. 102.

müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın gücünden yararlanmak istiyordu.

Osmanlı Devleti'nin sessiz sedasız Ekim 1914'te Almanya'nın yanında savaşa girmesinin perde arkasında, son dönemde İngiltere ve yandaşlarının Osmanlı Devleti üzerinde oynadığı gizli oyunlar bulunuyordu. Bununla birlikte İngiltere ve Fransa'ya karşı güvensizlik de bu stratejik kararın verilmesinde etkili olmuştur.⁹ Aynı zamanda Rusya'nın ağır baskısı da bu konuda etkili bir diğer faktördür. Zira Rusya, II. Balkan Savaşı'nda kazanılan Edirne ile Ermenilere geniş haklar tanınan Doğu Anadolu ve Boğazlar üzerinde Rus talepleri bitmiyordu. Bu durum ise Osmanlı yöneticilerinde mutlaka bir müttefik bulmak gerektiği inancını doğuruyordu.¹⁰

Savaşın başlaması ve Osmanlı-Alman ittifakının imzalanmasından sonra, Osmanlı Devleti'nin dış politikasında da değişiklikler olmuştur. Almanya Balkanlar'da, kendi yanında yer alacak bir Osmanlı, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan ittifakı arzu etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Ege Adaları üzerinde hak iddia etmesi, böyle bir ittifakın önünde engel teşkil ettiğinden, Osmanlı Devleti'nin bu isteğinden vazgeçmesi veya en azından bunu ertelemesi gerekmektedir. Ege Adaları konusunda bir şey elde edemeyeceğini anlayan Osmanlı Devleti, Almanya'nın da teşvikiyle bütün dikkatini Doğu'ya çevirmiştir. Böylelikle bu adalar yerine Doğu'da yitirilmiş toprakları (Kars, Ardahan ve Batum) geri alma ümidi ortaya çıkmış ve devletin siyaseti de bu doğrultuda değişmiştir.

Almanya, savaşı kazanarak düşmanlarına barış antlaşmasını dikte ettirmesi durumunda, Türkiye'nin Rusya Müslümanları ile ilişkiye girmesi için Doğu sınırında düzenlemeler yapmaya yardımcı olacağına dair taahhütte bulunmuştur.¹¹ Almanya'nın bu tavrı, Almanya ile ittifaka olumlu bakmayan, hatta karşı çıkan kabine üyelerinin - başta Cavit Bey ve Sait Halim Paşa olmak üzere - muhalefetini azaltmış, diğer taraftan da Enver Paşa gibi savaşa hemen girmekte tereddüt edenlerin karar vermelerini etkilemiştir. Bu gelişmelerden

⁹ Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*, (Bakü: Qanun, 2000), s. 72.

¹⁰ Vahdet Keleşyılmaz, "Birinci Dünya Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler", *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: 1, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003), s. 224.

¹¹ Genelkurmay Başkanlığı, *1. Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı*, Cilt: 1, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 92.

sonra Osmanlı Devleti'nin dış politikasında Kafkasya önemli bir yere sahip olmuştur.

Osmanlı ve Almanya'nın anlaşmalarını takiben özellikle ordunun yenilenmesi için bir çok Alman uzman Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. Bu uzmanlar, bir taraftan Osmanlı ordusunun durumunu analiz ediyor, diğer taraftan iyileştirme projeleri hazırlıyor ve ordunun stratejisini yeniden belirliyordu. Bir bakıma - resmi olarak seslendirilmese de - devletin üst makamları yavaş yavaş savaşa hazırlanıyordu. Diğer taraftan, Teşkilat-ı Mahsusa yeniden yapılandırılarak, Balkan ülkelerine ve Kafkasya'ya bir çok istihbarat görevlisi gönderiliyordu.¹²

Bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya verdiği önemi, 3. Ordu'nun özel olarak hazırlanmasından anlamak mümkündür. Bu ordu için Alman generallerin öncülüğünde Osmanlı'nın sahip olduğu imkanlar seferber edilmiş ve en seçkin komutanlar görevlendirilmiştir. Çünkü, Rusya'nın her geçen gün artan baskısı ve toprak talepleri, Ermenilerin isyan hazırlığına dair şüpheler, Kafkasya'daki Türk ve Müslüman halkların (özellikle Azeriler) her geçen gün artan yardım talepleri karşısında Kafkas cephesinde başarı zorunlu hale gelmişti.

Ancak, Osmanlı'nın Kafkasya'ya yönelik planlarının, 40 milyona ulaşan Türk halklarının tek bir çatı altında toplanması, diğer bir deyişle Rusya'daki Türk halklarının birleştirilmesi hedefinin önünde Gürcüler ve Ermeniler engel teşkil ediyordu.

Ermeniler özellikle Bakü olayları (1905 ve 1915) nedeniyle Osmanlı'ya şüpheyle bakıyor ve öcünün alınacağına dair bir beklentileri bulunuyordu. Ayrıca, Osmanlı toprakları üzerinde iddiaları olan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı en büyük mücadeleyi veren İngilizlerin kışkırtmaları sonucunda Osmanlı'nın Kafkasya yönelmesinin karşısında idiler.

Gürcistan, özellikle Almanya'nın desteğini alması nedeniyle Osmanlı Devleti'ne mesafeli yaklaşıyor, her konuda problem çıkarıyordu. Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya yapacağı ileri hareket için olumlu bakmayan Gürcüler, Osmanlı toprağı olup Rusya tarafından işgal edilmiş Kars, Ardahan ve Batum üzerinde de hak talep etmeye başlamıştı.

¹² Charles D. Haley, "The Desperate Ottoman: Enver Pasha and the German Empire: II", *Middle Eastern Studies*, Cilt: 30, Sayı: 2, Nisan 1994, s. 227.

Azerbaycan ise, Osmanlı Devleti'yle herhangi bir sınıra sahip olmadığından doğrudan ilişki kurulamıyordu. Ayrıca Bolşeviklerin önemli bir merkezi olan Bakü'nün Ermeni ve Rusların denetiminde olması ve her geçen gün bağımsızlık yanlılarına baskının artması Osmanlı'nın bölgeye ulaşımını zorlaştırıyordu.

Bu şartlarda Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ya da Ermenistan üzerinden Azerbaycan'a seferi hiç de kolay değildi. Buna rağmen, Enver Paşa Kafkasya planını gerçekleştirmeyi düşünüyor ve çeşitli alternatifler arıyordu. Bunlardan biri de Azerbaycan'a Ermenistan ve Gürcistan'ın çevresinden geçerek ulaşılmasıydı. Bu plan, İran üzerinden gerçekleştirilecekti.

Kafkasya, Türkmenistan, Afganistan ve Hindistan'daki Müslüman halkları Rusya ve İngiltere aleyhine harekete geçirmek yeni bir politika değildi. Fakat Enver Paşa'nın yukarıdaki düşüncesinde dikkati çeken nokta, onun, daha Sarıkamış felaketi yaşanmadan önce, yani daha Osmanlı 3. Ordusu bütün gücüyle ayaktayken bile, özellikle Kafkasya, Türkistan, Afganistan ve Hindistan'daki Müslümanlarla irtibat kurulması işini, 3. Ordu haricinde, emirlerini doğrudan Başkumandan Vekili'nden alan ve başlarında Halil Bey, Kâzım Karabekir ve Ömer Naci gibi güvendiği ve kendi fikirlerine yakın gördüğü subayları komutasındaki seferler ve bunlara paralel çalışan ve İttihat ve Terakki Komitesi üyelerinin emrinde bulunan Teşkilat-ı Mahsusa aracılığı ile yapmayı düşünmesidir.¹³ Bu durum, Enver Paşa ve ekibinin Kafkasya siyasetine verdikleri önemi gösteren açık bir delildir.

Kafkaslardaki Durum

Kafkasya'da Rusların Osmanlı ile rekabeti 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1800'lü yıllarda başlayan mücadele Osmanlı Devleti'nin zayıflama dönemine girmesinden dolayı Rusların bölgede kesin hakimiyeti ile sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti Doğu Anadolu sınırlarına çekilerek, Türk ve diğer Müslüman halklardan uzaklaşmıştır.¹⁴ Bunun akabinde Rusya bölgede çok ciddi asimilasyon programları gerçekleştirmiş, Rusça'yı ortak dil olarak kabul ettirmiş, hakimiyetini böylece perçinlemiştir. Bununla birlikte bölge halkı Rus

¹³ Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 47, Temmuz 2000, (<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=293>).

¹⁴ İlber Ortaylı, "19. Asırda Kafkasya ve Rusya", *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: 1, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003), s. 119.

emperyalizmine karşı sık sık isyan etmiş, Rusların bölge hakimiyetini tehdit etmiştir.

20. yy başlarında Rusya'nın Japonya yenilgisi sonucunda Kafkasya gerçek anlamda karışmış, bölge halklarının bağımsızlık hareketleri hızlanmıştır. Zayıflayan Çarlık Rusyası bölgedeki halklar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklara müdahalede yetersiz kalmıştır. Rusya'daki demokratik değişim çalışmaları siyasi yapıyı ve ülke içindeki kontrolü zayıflatmıştır. Bunun sonucunda Rusya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Kafkalarda da milliyetçi hareketler oluşmuştur. Bu hareketler kendi halklarına bağımsız bir ülke vaadiyle gitmiş, tüm çalışmalarını bu siyaset üzerine kurmuştur.¹⁵ Bunun sonucunda halklar arasında günümüze kadar devam eden düşmanlıkların temelleri atılmıştır. Çarlık Rusyası bu dönemde bölgede ortaya çıkan bağımsızlık düşüncesini önleyebilmek için halkları birbirine düşürme siyaseti yürüterek, izalesi mümkün olmayan nefretin daha da derinleşmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti zor bir dönemden geçmesine karşın Kafkasya'daki Müslüman halkları yakından takip ediyor, imkanları ölçüsünde onların problemlerine çözüm bulmaya çalışıyordu. Kafkasya'daki katliamları yakın takibe alan Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu konuda daha dikkatli olmasını sağlamak için girişimlerde bulunuyordu. Mesela, 1903 ve 1905'te Ermenilerin Gence'de yüzlerce müslümanın evini yağmalayarak, yakması üzerine Osmanlı Devleti Rusya ile irtibata geçerek, müslümanların korunmasını istemiş ve bu konuda işbirliğine hazır olduğunu bildirmiştir.¹⁶

1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Kafkas halkları bağımsızlık hareketine başlamış ve hedeflerine ulaşmak için çeşitli yollara müracaat etmiştir. Ermeniler, Ruslardan istediklerini elde edemeyince Batılı devletlere, Gürcüler ile Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri ise Osmanlı'ya yönelmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin savaşın başlarında elde ettiği başarılar, Kafkasya'daki halkların Osmanlı'ya yönelmesine neden olmuştur. Hatta önceleri Osmanlı'ya önyargıyla yaklaşan Gürcüler bile bağımsız Gürcistan'ın Osmanlı himayesinde gerçekleşebileceğini düşünmeye başlamıştır.¹⁷

¹⁵ Artin H. Arslanian & Robert L. Nichols, "Nationalism and the Russian Civil War: The Case of Volunteer Army- Armenian Relations, 1918-1920", *Soviet Studies*, Cilt: 31, Sayı: 4, Ekim 1979, s. 559.

¹⁶ BOA; İradei Hususi, Sayı: 56, 1905, aktaran Ahmet Özgiray, "19-20. Yüzyılda Stratejik ve Sosyokültürel Açından Türkiye-Kafkasya İlişkileri", *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: 1, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003), ss. 162-163.

¹⁷ Ş. İ. Basiliya, *Zakafkavkazye vı godı pervoy miravoy vayny*, (Suhumi: 1968), s. 88.

Aynı şekilde, ekonomik değeri büyük kaynakların peşinde olan Batılı devletler (İttifak ve İtilaf devletleri) çeşitli yollarla bölgede etkin olmaya çalışmıştır.¹⁸ Bölgede bağımsız devletlerin varlığını destekleyen Osmanlı'nın en büyük müttefiki olan Almanya dahi bu mücadeleye aktif iştirak etmiş ve özellikle Azerbaycan'ı hakimiyeti altına almak için her yolu denemiştir. Almanya, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımada hiçbir mahzur görmezken, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımaya yanaşmamış, hatta Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yönelik politikasını etkilemeye ve Osmanlı yardımlarını engellemeye çalışmıştır.¹⁹

Bu dönemde Güney Kafkasya halkları içerisinde siyasal açıdan desteğe en muhtaç halk Azerbaycan Türkleri idi. Öte yandan, 19. yüzyılın sonlarına doğru kültürel bir rönesans içine giren Azerbaycan Türkleri, ilk operayı kurmuş, müslüman kadınlar için ilk okulu açmış, Batılı tarzda bir çok edebi eser ortaya koymuş, düşünce yapısında önemli değişimlere gitmiştir. Hatta yerel bazda yönetime iştirak etme yetkisine de sahip olmuştur. Bunun temelinde Bakü merkezli petrol kaynaklarının müslüman işadamları tarafından başarılı şekilde değerlendirilmesi yatmaktadır.²⁰ Özellikle petrol zengini Zeynel Abidin Tağıyev'in öncülüğünce Azerbaycan hızlı bir şekilde sanayileşmeye başladı. Petrol endüstrisinin yanısıra bir çok fabrika kurularak, halkın sosyal yapısında büyük bir değişim gerçekleştirildi. Sanayileşmenin doğal bir sonucu olarak aydınlanma seferberliği başlatan Azerbaycan Türkleri, Batı'nın aydınlanma felsefesini hızlı bir şekilde Bakü'ye taşımayı başarmıştı.²¹

Kafkasya'da yaşayan Türk kökenli askeri bir gücü bulunmuyordu. Rusya, devlete bağlılıklarına devamlı surette şüphe ile baktığı Türkleri askere almamış, onlara silah vermeyerek yıllarca askerlik mesleğinden uzak tutmuş ve onların bu alanda gelişmelerini önlemiştir. Bu nedenle gerek Kuzey Kafkasya halklarının, gerekse Azerbaycan Türklerinin silah kullanma ve savaşıma yetenekleri çok zayıftı. Rusya'nın Kafkaslarda izlediği bu siyaset aynı zamanda Türkistan için de geçerliydi. Yalnız Volga boylarındaki Tatarlar, coğrafi konumları itibariyle Rusya'dan ayrılmalarına imkan bulunmadığından, bu uygulamanın dışında bırakılmıştır.

¹⁸ Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Seferi*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2002), s. 34.

¹⁹ A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), s. 477.

²⁰ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, (Stanford, Hoover Institution Press, 1992) , ss. 50-60.

²¹ *Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, (London: Cambridge University Press, 2004), s. 23.

Türk kökenli halklar askeri sahada olduğu gibi, devlet yönetiminden de mümkün olduğunca uzaklaştırılmıştı. Türklerden kaymakam veya emniyet teşkilatında görev yapan birine rastlamak çok nadir olup, ulaştıkları en yüksek devlet memuryeti tercümanlıktan öteye gidememiştir. Buna karşın, Ermeni ve Gürcüler Rusların da desteği ile askeri ve idari alanda önemli bir güce sahipti. Rus ordusunda görev yapan çok sayıda subay ve general de bulunuyordu. Aynı zamanda, her türlü devlet işlerinde görev alan yüksek bürokratlar ve valiler de bulunuyordu.²² Bu nedenle, Çarlık idaresi yıkıldıktan sonra Ermenistan ve Gürcistan kendi silahlı kuvvetlerini kurmakta herhangi bir güçlkle karşılaşmamıştır. Türklerde durum bunların tam tersi idi. Bir alay düzeyinde bile düzenli askeri birliğe sahip bulunmuyorlardı. Halk askerlikten soğutulmuş, yetenekleri azaltılmıştı. Bu yüzden teşkilatlanmak mümkün olmuyordu. Bunun sonucunda bölgeye hakim olan Ermeni ve Bolşevik birlikleri, yerli halka karşı çok sayıda katliamda bulunuyordu.

Azerbaycan'da dönemin ileri gelenleri de bağımsız bir devlet düşüncesinin ancak başka bir devlet yardımıyla gerçekleşebileceğini biliyor ve kendileri için en uygun devleti bulmaya çalışıyorlardı. Gerek etnik, gerekse dini unsurlar Osmanlı'yı tercih edilir kılıyordu. Bağımsız Azerbaycan devleti düşüncesinin önde gelen isimlerinden Mehmet Emin Resulzade, milliyet unsurunun dünyanın geleceğini belirleyen en önemli unsur olacağını ileri sürerek, Osmanlı ile birliğin önemli olduğuna işaret ediyordu.²³

I. Dünya Savaşı öncesinde özellikle Azerbaycan aydınları Ruslara karşı faaliyetlerini arttırmış, Osmanlı Devleti'ne yaklaşmıştı. Bunda Rus liberallerinin Osmanlı'yı parçalamak, İstanbul'u ele geçirmek için Ermeni faktöründen yararlanmak istemelerinin önemli etkisi olmuştur.²⁴ Ayrıca, Azerbaycan aydınları ve siyasetçileri I. Dünya Savaşı'yla sınırların değişeceğini anlıyor ve Osmanlı'nın yıkılmasını kendileri için de bir tehdit olarak görüyorlardı.

Bu düşünce içerisindeki Azerbaycanlı liderler I. Dünya Savaşı'na büyük ümitlerle girmiştir. Çünkü, savaş sonunda Rusya'nın yıkılması ve ortak medeniyete sahip halklardan oluşan bir federal devlet kurulmasını bekliyorlardı. Bu hedefleri hayata geçirebilmek için 1911'de kurulan, 1917'de yenilenen Müsavat Partisi yeni bir parti programı hazırlamıştı.²⁵ Mehmet Emin

²² Mehmet Emin Resulzade, *Bolşeviklerin Şark Siyaseti*, (Bakü: 1994), s. 79.

²³ A.g.e., s. 127.

²⁴ Mir Yakub, *Qafqazın Problemleri*, (Baku: Qzerbaycan Neşriyat, 1996), ss. 43-44.

²⁵ Tadeus Swietochowski & Brian C. Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan*, (London: The Scarecrow Press, 1999), s. 82.

Resulzade, Açık Söz gazetesindeki yazısında, Bağımsız Azerbaycan'ı oluşturacak temel unsurları, “medeniyetini bilen, Avrupa teknolojisine sahip, ortak ruh ve müşterek amaçları olan bir millet” olarak ilan ediyordu.²⁶

Azerbaycan'ın bağımsızlığını amaçlayan Diafi Partisi üyeleri de bu konuda daha istekli ve aktif çalışıyorlardı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin önde gelen liderlerinden Feteli Han Hovskiy'nin kardeşi olan Arslan Han Hovskiy, 1915 Şubat'ında gizlice sınırı geçerek Erzurum'da Enver Paşa ile görüşmüş ve bağımsız Azerbaycan devleti için bir eylem paketi sunmuştu. Eylem paketinde, Osmanlı'nın Güney Azerbaycan'a girmesi, ardından Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da Difai taraftarlarınınca bağımsızlık hareketine başlanmasına ilişkin öneriler bulunuyordu.²⁷

Kafkasya Siyasetinin Hayata Geçirilmesi

Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı'na resmen girmeden önce Kafkasya'daki gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla öncelikle istihbarat faaliyetleri yürütmüştür. Bu çerçevede Osmanlı istihbarat teşkilatı (Teşkilat-ı Mahsusa) öncelikle bölgedeki Türk ve diğer Müslüman halklarla irtibata geçmiş ve bilgi toplamaya başlamıştır. Bu faaliyetler neticesinde ilerleyen dönemlerde, bölge halkları Bolşevik Ruslara karşı ayaklanmıştır.²⁸

Bu çerçevede 1914'te Enver Paşa'nın teşviki ile Müşir Murat Paşa “Türk Sıhhi Misyonu” adıyla bir teşkilat kurmuştur. Bu teşkilat aracılığıyla Kafkaslarda muhtar bölgelerden oluşacak bir devlet kurulması ve başına da bir Osmanlı şehzadesinin getirilmesi düşünülmüştür. Bu planın bir sonraki adımı İttihat ve Terakki'nin Kafkasya şubesinin açılarak, başına Hasan Ruşeni'nin getirilmesi olmuştur.²⁹

Bunun yanı sıra Kafkas halklarından özel olarak bazı gruplar oluşturulmuştur. Özellikle Ahmet Fazıl Paşa öncülüğünde Dağıstanlı Avar ve Çeçenlerden müteşekkil bir milis gücünün oluşturulması ve bölgede Gürcü ve Kürtlerin de katılacağı büyük bir ayaklanma başlatılmasıyla ilgili çalışmalara

²⁶ Açık Söz Gazetesi, Sayı: 2, 02 Ekim 1915.

²⁷ Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, s. 115.

²⁸ Vahdet Keleşyılmaz, “Kafkas Harekatının Perde Arkası”, (<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=293>).

²⁹ Ali Sankoyuncu & Mesut Erşan, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Kuzey Kafkasya Siyaseti”, *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: 1, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003), s. 214.

hız verilmiştir.³⁰ Ancak, özellikle Gürcülerin, Batılı ülkelerin propagandasından etkilenerek Osmanlı Devleti'ne mesafeli durması nedeniyle düşünülen hedeflere istenilen hızda ulaşılamamıştır. Bunun sonucunda Osmanlı yönetimi Gürcü seçeneğine alternatif arayışlara girmiş ve Güney Azerbaycan hareketi üzerinde durmuştur.

Güney Azerbaycan Operasyonu

Gürcistan ve Ermenistan'ı aşarak Azerbaycan ve Dağıstan'a ulaşmanın zorluğu karşısında Osmanlı yönetimi Güney Azerbaycan hareketini başlatmıştır. Yarbey Halil Bey komutasındaki birinci sefer 11 Aralık 1914'de başlamıştır. Aynı gün Enver Paşa, Halil Bey'e göndermiş olduğu telgrafda, bu seferin amaçlarını şu sözlerle daha detaylı olarak açıklıyordu: "Vazifeniz, fırkanızla Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek orada umumi bir isyana esas olmak, yürüyüş esnasında Rus şimendifer ve telgraf hatlarını, hassaten Baku-Tiflis hattını tahrip eylemek, Rusları Bahrihazer garbından geri sürmek; yoldaki aşairi Ruslar aleyhine muharebeye teşvik ve sevk eylemektir."³¹

Ocak ayı başlarında Halil Bey Diyarbakır'a ulaşmış, kendisine Enver Paşa tarafından Musul üzerinden Tebriz'e hareket etmesi ve Rusları oradan çıkartması emri verilmiştir. Halil Bey Mart ayı başlarından itibaren sırası ile Musul, Revandiz ve Urumiye şehirlerine girmiş, fakat 1 Mayıs günü Duma'da Ruslar tarafından mağlup edilmiştir. Böylece, Rus engeline takılmış olan 1. Kuvve-i Seferiye için, Azerbaycan üzerinden ilerleyerek Dağıstan'ı ele geçirip, Rusların gerilerinde isyan etmeye hazır bulunan Müslümanları ateşleme amacı sekteye uğramıştır.

Bu bölgeye yeni bir sefer daha düşünülmüş ve bu konuda Kazım Karabekir görevlendirilmiştir. Enver Paşa, 15 Aralık 1914'de Kazım Karabekir'e çektiği telgrafla görevini bildirmiş³², ancak Osmanlı ordusunun henüz hazırlık aşamasında olduğundan bu sefer emri geri alınmıştır. Çünkü, Sarıkamış yenilgisinden sonra önemli kayıplar veren 3. Ordu'nun takviyesi gerekmiş ve kısa bir süre sonra da İtilaf devletlerine karşı Çanakkale'nin savunulmasında askere ihtiyaç duyulmuştur. Böylece, Rauf Bey müfrezesinden sonra İran,

³⁰ Keleşyılmaz, "Birinci Dünya Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler", s. 227.

³¹ Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", (<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=293>).

³² Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, Cilt: 2, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991), s. 250.

Türkistan, Afganistan ve Hindistan yönünde Kâzım Karabekir komutasında yapılması düşünülen ikinci bir girişim de, hayata geçirilmeden sona ermiştir.

Osmanlı'nın kısıtlı imkanlarına rağmen Güney Azerbaycan'a asker göndermekte ısrarcı olmasının nedeni, Azerbaycan'da teşkilatlanmış olan Difai Partisi başkanı Aslan Bey Hovskey ile yapılan anlaşma idi. Çünkü, Enver Paşa, Erzurum'da Aslan Bey'le gizli bir görüşme yapmış ve bu görüşmede Kafkasya Cephesi için bir plan hazırlanmıştır. Buna göre, Türk-İran sınırında iyi donatılmış, güçlü bir Türk birliği Rus birliklerini uğraştırmak için bulundurulacak, Difailer de, Azerbaycan ve Dağıstan'da ayaklanmalar çıkartarak Rusları arkadan vuracaktır.³³

Ömer Naci'nin Çabaları

Difailere söz verilmiş olmasına rağmen, 3. Ordu'nun Ruslardan ağır darbeler alması nedeniyle bu vaatler yerine getirilememiştir. Ancak, Doğu Kafkasya ile irtibata geçmenin zorunluluğuna inanan Erzurum'daki Alman İrtibat Subaylığı, bunun tek yolunun Tebriz üzerinden mümkün olacağını düşünüyordu. Çünkü, Kuzey İran'da henüz güçlü bir Rus ordusu bulunmamakta idi. Doğu Kafkasya ile irtibatı sağlamak için, Erzurum'daki Alman İrtibat Subaylığı, Erzurum Konsolos Yardımcısı Max Erwin v. Scheubner-Richter'i görevlendirdi. Scheubner, gönüllü veya çete birlikleri ile bir başarı elde edilebileceğine inanmıyordu. Bu nedenle de 3. Ordu'dan temin edeceği düzenli bir birlik ile yola çıkmak istiyordu. Ancak, bunu 3. Ordu'dan sağlamak mümkün değildi. Bu sırada, gönüllü birlikleri ile Ruslara karşı savaşan ve İttihat ve Terakki'nin komite üyelerinden olan Ömer Naci ortaya çıktı.³⁴

Kuzey İran üzerinden Azerilerle irtibat kurmak isteyen Ömer Naci, İstanbul'daki İttihat ve Terakki Merkez Komitesi aracılığıyla 3. Ordu'dan kendisine düzenli bir birlik verilmesini sağladı. Ömer Naci ve Scheubner'in hedefleri aynı olduğu için ikisi birleşerek, beraber hareket etmeye karar

³³ Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918*, s. 107.

³⁴ Çerkez kökenli bir aileden gelen Ömer Naci, aynı zamanda İttihat ve Terakki Komitesi üyesiydi. 1906 yılı ihtilali esnasında İran'da bulunmuş ve Azerbaycan'ı iyi tanıdığı için Enver Paşa tarafından Türk - Azeri irtibatını kurmakla görevlendirilmişti. Meşrutiyetin ilanından önce, Selanik'te Mustafa Kemal'in kurmuş olduğu *Vatan ve Hürriyet Derneği*'nde faaliyet gösterdi. Ağustos 1914'de Erzurum'da Ermeni temsilcileri ile görüşerek, onların Türk planlarını desteklemeleri için iknaya çalıştı. 8 Ocak 1915'de beraberindeki birliklerle, kısa bir süre için de olsa Tebriz'i işgal etti ve Azerbaycan halkını yer yer Ruslara karşı ayaklandırdı. Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918*, s. 108.

verdiler. Ömer Naci'nin birliğinde, iyi eğitilmiş ve genç 500 atlı ile bir dağ topu, Scheubner'in birliğinde ise 100 atlı, bir dağ topu ve 30 gönüllü, ayrıca da beş Alman subayı bulunuyordu. Scheubner'in birliğinin masrafları Erzurum'daki Alman İrtibat Subaylığı tarafından karşılanıyordu. Ömer Naci'nin Güney Azerbaycan ve Doğu Kafkaslara müfettiş olarak gönderilmesinin perde arkasında Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birleştirerek, Osmanlı himayesinde bir devlet kurmak isteği yatıyordu.³⁵ Ömer Naci ve Scheubner, Eylül 1915 sonlarına doğru Bitlis ve Başkale üzerinden Musul'a ulaşmak üzere yola çıktılar. Başkale'ye geldiklerinde, buradan Urumiye yönüne hareket etmek istedilerse de, Van Gölü'nün güneyinde güçlü bir Rus direnişiyle karşılaştıklarından Musul yönüne hareket etmek zorunda kaldılar.

Cizre'ye geldiklerinde, Scheubner karargâh kurma hazırlıklarını ve bazı işlerini halletmek üzere birliğini terk ederek, Tigris üzerinden Musul'a gitti. Bu arada Cizre yakınlarında, bazı Arap grupları ile Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmışlardı. Cizre'de kalan ve Scheubner'in birliğine de kumanda eden Ömer Naci, 6. Ordu Komutanı Goltz Paşa tarafından bu ayaklanmaları bastırmakla görevlendirildi. Scheubner kendi birliğinin, özellikle de bu birlikteki Alman subaylarının, Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olan ayaklanmalarda kullanılmasını istemiyordu. Bu nedenle Cizre'de bırakmış olduğu birliğindeki Alman subayları Musul'a çağırıldı.

Scheubner, o sıralar Musul'da bulunan 51. Fırka Kumandanı Halil Bey ile temasa geçerek, Goltz Paşa'nın da oluruyla, 51. Tümen'den bir tabur asker almayı başardı. Şubat 1916 ortalarına doğru, Ömer Naci Bey'in emriyle, Ruslara karşı savaşıyor, bölgedeki bazı Kürt aşiretleri de Scheubner'in taburuna katıldılar. Ancak Scheubner, bu Kürt aşiretlerinin disiplinsiz olduklarını ve askeri eğitim almadıklarını, bu nedenle askeri yönden bir değerinin olmadığını belirtiyordu. Şubat 1916'dan, Mayıs 1916'ya kadar İran topraklarında Ruslar ile Scheubner'in taburu arasında çatışmalar yaşanmıştır. Ancak, Scheubner, Rus birliklerini aşır Güney Kafkasya'ya ulaşmayı başaramamıştır. Ruslarla yapılan bu çarpışmalar esnasında silah ve cephane eksikliği had safhaya ulaşmış, ayrıca Scheubner'in birliğinde tifus hastalığı baş göstermiş ve ölüm vakaları artmıştır. Bu sırada Rusların kuvvetli bir birlik ile Süleymaniye'ye saldıracakları haberi alınınca, buradaki zayıf Türk birliklerine yardımcı olmak amacıyla Scheubner geri çekilmek zorunda kalmıştır. Zaten bu arada, Almanların Aslan

³⁵ Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, s. 113.

Bey'e olan güveni, tutarsız davranış ve sözlerinden dolayı kaybolmuştur. Böylece, Ömer Naci ve Scheubner'in beraber başlattıkları, Emir Aslan'ın Difai örgütüne yardım hareketi de sonuçsuz kalmıştır.³⁶

Kafkasya Komitesi ve Batılı Devletlerdeki Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nin savaşa katıldıktan sonra Kafkasya'ya yönelik faaliyetleri sadece askeri operasyonlarla sınırlı kalmamıştır. Osmanlı Devleti güçlü siyasi araçlardan yararlanarak Batılı devletleri de Kafkasya'yı kurtarma siyasetine çekmeye çalışmıştır. Bu amaçla çok sayıda komite kurulmuş, Avrupa'ya heyetler gönderilmiş, bu komite üyeleri uluslararası konferanslara gönderilerek, davalarını anlatma imkanı verilmiştir. Ayrıca Avrupa'nın önde gelen basın yayın organlarına özel olarak hazırlanmış makaleler yayınlattırılmıştır.³⁷ Zira, bu dönemde büyük bir savaşa girmiş olsa da Avrupa'da demokratikleşmenin olumlu bir sonucu olarak hala kamuoyunun büyük bir gücü bulunmakta, basın-yayın organları yaptıkları analiz ve yorumlarla ülke yönetimleri üzerinde baskı yapabilmekteydi.³⁸

Bir Osmanlı mareşali olan Fuat Paşa, Enver Paşa'nın istek ve desteği ile, İstanbul'da "Kafkasya Komitesi" adı altında bir dernek kurmuştu. Komitenin amacı, Kafkasya halklarının başlatmış olduğu bağımsızlık mücadelesini Türkiye'nin himayesi altında birleştirmeye çalışmaktı. Kafkasya Komitesi'ne, Kuzey ve Güney Kafkasya halkları dahildi. Bu komitenin başkanı, mareşal ve senatör olan Fuat Paşa idi; üyeleri ise, İstanbul'da ziraat profesörü Çerkez asıllı Aziz Mekker, Osmanlı ordusunda sağlık müfettişi Dağıstan asıllı Dr. İsa Kotseki, Hristiyan Gürcü George Matschabelli ve Azeri Selim Bebutov gibi tanınmış şahsiyetlerden oluşuyordu .

Kafkasya halklarını silahlı bir ayaklanmaya hazırlamak, her devletin kendi içerisinde otonom bir yapıya sahip olacağı Kafkasya Federasyonu'nu kurmak, Türkiye ile askeri ittifakı sağlayacak bir antlaşma imzalamak, İran, Türkistan, Afganistan, Hindistan ve Rusya içlerinde ayaklanmalar çıkartmak, bu ayaklanmalara Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın yardımlarını sağlamak

³⁶ Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918*, s. 109.

³⁷ Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*, s. 160.

³⁸ Bernadotte E. Schmitt, "The First World War, 1914-1918", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Cilt: 103, Sayı: 3, Haziran 1959, s. 321.

gibi amaçları olan bu komite bir taraftan silahlı bir birlik oluşturmaya çalışırken, diğer taraftan siyasi bir örgütlenme içerisinde idi.

Fuat Paşa başkanlığındaki Kafkasya Komitesi, hedeflerine ulaşmak için Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın desteğini almaya çalışıyordu. Bu amaçla propaganda faaliyetlerinde bulunmak için, Enver Paşa'nın da isteği ile bütün masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmak üzere, yukarıda belirtilen komite üyelerinden oluşan bir heyet önce Viyana, sonra da Berlin'de temaslarda bulunmuştur. Ancak her iki ülke de, daha önce belirttikleri gibi, Kafkasya'daki ayaklanmalara destek verdiklerini ve bağımsız bir Kafkasya devletinin kurulması taraftarı olduklarını belirtmekle yetinmiş, resmi olarak herhangi bir anlaşmaya yanaşmamıştır.

1916'da komitenin Kuzey ve Güney Kafkasya üyelerinin birbirleriyle anlaşamamaları üzerine, "Kafkasya Komitesi" dağılmıştır. Komitenin Gürcü ve Azeri üyeleri, *Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye İltica Edenler Komitesi*'ne katılarak faaliyetlerine burada devam etmiştir.³⁹

Osmanlı Hükümetinin Diğer Uluslararası Çabaları

Bu komitenin dağılması ile Avrupa devletlerine yönelik siyasi faaliyetler sona ermemiştir. Kafkasya'nın geleceğini Osmanlı Devleti'nin yanında gören Yusuf Akçuraoğlu tarafından kaleme alınan ve İngiltere, Fransa, İtalya gibi Rusya haricindeki İtilaf Devletleri de dahil olmak üzere, İttifak ve tarafsız devletlere hitap eden "Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar Halkları Haklarının Korunması İçin Komitenin Muhtırası" adlı yazı 1915 yılı sonlarında Budapeşte'de yayımlanmıştır.⁴⁰ Akçuraoğlu ve arkadaşları bu muhtırada, Rusların, Rusya Çarlığı egemenliği altındaki Müslüman Türk halklarının yaratmış olduğu medeniyeti nasıl yok ettiğini ve Rus Çarlığı'nın hakim olduğu bölgelerde medeniyetin nasıl gerilediğini vurgulayarak, dünya devletlerinin dikkatini buralardaki Müslüman Türk halklarına çekmeye çalışmıştır.

Muhtırada sadece Almanya ve müttefiklerine değil, İngiltere ve tarafsız Avrupa devletlerine de seslenerek, her medeni devletin, Müslüman Türk halklarının bağımsızlık mücadelesine yardımcı olmalarını, Kırım, Buhara ve Semerkant gibi Türk hanlıklarının tekrar kurularak Osmanlı Devleti himayesine

³⁹ Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918*, s. 111.

⁴⁰ "Die Welt des Islams", Cilt: 4, Sayı: 1-2, 1916, ss. 33-34. (aktaran Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918*, s. 111).

verilmesinin desteklenmesini istiyorlardı.⁴¹ Bu girişim demokratik ortamdaki hak arayışlarına örnek olması nedeniyle takdir edilse de, gerçekte siyasi bir hata olarak değerlendirilmesi gerekir. Zira, müracaat edilen devletler Osmanlı Devleti'ni gizli anlaşmalarla bölmüş ve siyasi hayatını bitirmiştir. Bu nedenle bu tür bir talebin söz konusu devletlerin siyasi çıkarlarıyla örtüşmesi mümkün değildi.

Rusya Türklerinin bağımsızlıkları için diğer devletlerin dikkatlerini buraya çekme çabaları sadece bu muhtıra ile sınırlı kalmamıştır. 9 Ocak 1916 tarihinde yine Akçuraoğlu'nun Alman Dışişlerine verdiği Rus Müslümanlarının problemlerini içeren yazısı, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade'nin 18 Mayıs 1916'da "Rusya'nın Mazlum Halkları" örgütü adına Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a gönderdikleri telgraf⁴², 27-29 Haziran 1916 tarihleri arasında Lozan'da düzenlenen Milletler Kongresi'ne⁴³ ve 17 Ağustos 1917'de Stokholm'de gerçekleştirilen Milletlerarası Sosyalist Konferansı'na katılımları⁴⁴ Kafkasya halklarının sorunlarını Avrupalılara ulaştırmak adına önemli adımlar olmuştur.

Bu komitelerde Hıristiyan ve Müslüman Gürcülerin yanı sıra, Aziz Mekker'le Çerkezler ve Hüseyinzade ile Azeriler temsil edilmiştir.⁴⁵ Bunun nedeni, Osmanlı yönetiminin Kafkasların tamamını kapsayan bir heyetin Avrupalılar tarafından daha fazla dikkate alınacağına ilişkin düşüncesidir. Nitekim bu çalışmalar sonucunda Osmanlı, Avrupalıların dikkat ve yardımını Kafkasya ve Rusya himayesindeki Türk ve diğer Müslüman halklar üzerinde yoğunlaştırmayı başarmıştır.

Osmanlı ve Almanya Çatışması

Osmanlı Devleti bir taraftan Almanya ile yaptığı antlaşmalar ile savaştaki beklentilerine ulaşmak isterken, diğer taraftan da İttihatçı komitecilerin oluşturduğu gönüllü birliklerle, özellikle Kafkasya cephesinde propaganda ve askeri faaliyetlerde bulunuyordu. Ancak İttihatçıların Kafkasya'daki Turancı girişimleri Almanlarda olumsuz etki yapıyordu. Almanya'nın Kafkasya ajanı Mosel, 3 Mart 1915 tarihli raporunda, Genç Türkler Komitesi'nin kendi

⁴¹ A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 502.

⁴² Ali Haydar Bayat, Hüseyinzade Ali Bey, Ankara: AKMBY, 1998, s.21.

⁴³ A.g.e., s. 20.

⁴⁴ Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*, s. 164.

⁴⁵ A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 506.

elemanlarını, işgal altındaki bölgelere kaymakam veya müdür sıfatı ile göndererek, bu bölgelerde propaganda yaptığını ve askeri faaliyetlerde bulunduğunu, ancak çoğu yeteneksiz olan bu kişilerin etraflarına topladıkları gönüllü birlikler ile yağma yaptıklarını ve halka kötü muamele ettiklerini belirterek, komitenin bütün Kafkasya'yı Osmanlı Devleti himayesine almak istediğine dair raporlar gönderiyordu. Raporunda bu duruma sadece Hıristiyan Gürcülerin değil, Müslüman Gürcü ve Tatarların da karşı olduğunu, silah eksikliğine rağmen Gürcü ve Tatarların ayaklanmak için organize olduklarını, ancak Türklere güvenmedikleri için ayaklanmaların başlamadığını belirtiyordu. Bu olumsuz raporların arka planını ise yine raporda bulmak mümkündür. Zira Mosel, zengin bir bölge olan Kafkasya'nın, Almanya için önemine dikkat çekerek, bölgenin Türklere bırakılmayacağını belirtiyor ve Kafkasya'daki tüm askeri faaliyetlerin Almanya'nın idaresinde yapılmasını istiyordu.⁴⁶

Almanya'nın 1. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti siyasetine genel olarak bakıldığında yukarıda anlatılanları anlamak daha kolay olacaktır. Zira, Almanya 1. Dünya Savaşı öncesinde Almanya-Osmanlı yakınlaşmasının doğal bir sonucu olan ekonomik kazanımlarını korumaya çalışıyor, diğer taraftan Osmanlı askeri gücünü kontrolünde tutmaya çalışıyordu. Ancak, Kasım 1914'de İttihat Terakki'nin bir darbe ile iktidarı ele geçirmesi sonucunda, Almanya'nın bu siyaseti neredeyse uygulanamaz bir konuma gelmiştir. Zira, İttihatçılar Rusya esaretinde yaşayan Türkleri birleştirerek yeni bir Türk çağı başlatmak istiyor, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu bu siyasette görüyorlardı. Bu siyaset ise Azerbaycan petrolü üzerinde büyük hedefleri olan Almanya'nın hedefleriyle çelişiyordu.⁴⁷

Yine Mosel, 22 Mart 1915 ve 23 Mart 1915 tarihli raporlarında, Kafkasya'daki Müslümanların ve Gürcülerin Türklere güvenmediklerini ve bu yüzden bölgede faaliyet gösteren Genç Türkler Komitesi'nin tamamen çekilerek, Türkiye'nin Kafkasya'nın bağımsızlığı için garanti vermesini ve Kafkasya'daki ayaklanmaların Almanlar tarafından organize edilmesini istemektedir.

Türk Komitecilerinin Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerinden rahatsız olan sadece Mosel değildi. 5 Nisan 1915'de Nadolny'i Alman Dışişlerine,

⁴⁶ Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918*, s. 119.

⁴⁷ Feroz Ahmad, "Ulrich Trumpener, Germany and Ottoman Empire 1914-1918", *Middle Eastern Studies*, Cilt: 6, Sayı: 1, Ocak 1970, s. 103.

Kafkasya'daki gönüllü birliklerin başlangıçta Türklerin askeri hareketlerine yardımcı olduklarını, fakat Türklerin bunlara hatalı yaklaşımları, her şeyden önce Kafkasya'yı kendi topraklarına katmayı istemeleri ve geçici olarak alınan bölgelerdeki kötü yönetimlerden dolayı bu halkların Türklerden soğuduklarını yazdıktan sonra, "buradaki halkların Alman yönetiminde ayaklanmaya hazır olduklarını, ancak Türklerle çalışmak istemediklerini" ifade etmekteydi.⁴⁸

Almanya'nın bölgede bulunan diğer Alman subaylarının bu ve buna benzer şikayetlerini bertaraf ve Kafkasya'daki ayaklanmaları yeniden organize etmek için, Erzurum'da "Alman İrtibat Subaylığı"nda görevli Schulenburg da, Türk komitecilerin kendilerine yardım etmediklerini, zorluk çıkardıklarını ve Kafkasya'yı fethetmeyi "özel hedefleri" arasında gördüklerini, Berlin'e yazmış olduğu raporlarda defalarca ifade etmiştir.⁴⁹ Böylece savaşın ilk aylarından itibaren Kafkasya üzerinde başlamış olan Türk-Alman anlaşmazlığı, savaş ilerledikçe artarak devam etmiştir.

Esas Kafkas Cephesi Açılıyor

I. Dünya Savaşı öncesinde var olan Kafkasya'daki Müslümanların bağımsızlığına kavuşturulması düşüncesi, Azerbaycan ve Dağıstan'dan gelen temsilcilerin ısrarlı yardım talepleri, Kafkas sınırında bulunan Rus ordusunun zayıf olduğu yolunda haberlerin alınması ile devlet politikası haline dönüşmeye başladı.

Rus ordusunun zayıf yönünü bilen Enver Paşa, bir baskın operasyonu ile Doğu cephesini açmayı, öncelikle Rusların işgali altındaki Osmanlı topraklarını işgalden kurtarmayı, ardından da ileri bir hareketle Bakü ve Dağıstan'a uzanacak bir Kafkasya seferi yapmayı planlamıştır. Her ne kadar Kafkas siyaseti 1. Dünya Savaşı ile özdeşleştirilse de, Enver Paşa'nın Kafkas siyaseti 1913'te şekillenmeye başlamıştır. Onun planına göre Kafkasya en önemli cephelerden birini oluşturmaktadır. O, Kafkasya'daki Türk ve Müslümanları Rus despotizminden kurtaracak, onların bağımsızlığını kazanmalarını sağlayarak, "Büyük Turan" devleti kuracaktır. Bu yolla Osmanlı'nın yalnızlığına son verilecek ve güçlü ve stratejik konuma sahip bir dost devlete kavuşulacaktır.⁵⁰

⁴⁸ Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918*, s. 119.

⁴⁹ A.g.e., s. 120.

⁵⁰ Kazım Karabekir, *Cihan Savaşına Neden Girdik? Nasıl İdare Ettik?*, Cilt: 1, (İstanbul, 1938), s. 285.

1914 Sonbahar'ında Doğu seferi planlandığı gibi başlamış, uzun yıllar Rus işgali altındaki topraklardan bir kısmı kurtarılmış, Rusların karşı saldırısı durdurulmuş ve büyük kayıplar vermeleri sağlanmıştır. Bu kısmi başarılar Enver Paşa ve ekibini umutlandırmış ve Kafkasya'ya uzanacak bir taarruza başlama kararı verilmiştir. Bu seferin başlamasında Bakü petrollerinde gözü olan ve bu konuda gizli çalışmalar yürüten Almanların büyük etkisi olmuştur. Hatta bu seferin planlarının Alman Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlandığı iddiasında olanlar vardır. Bu plan çerçevesinde Türk orduları Güney Kafkasya'yı fethedecek, Güney Azerbaycan'ı tutacak, Hazar Denizi etrafını kontrolü altına alarak, Volga ve Don nehri havzasındaki Tatarları ve Orta Asya Türklerini ayaklandırarak Rusya ve İngiltere'ye büyük bir darbe vuracaktır.⁵¹ Ancak, acele verilen kararlar başlatılan sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Rusların karşı saldırıları karşısında Osmanlı orduları Erzincan'a kadar olan cepheyi tamamen boşaltmak zorunda kalmıştır. Rusların ilerleyişinde Ermeni faktörü önemli rol oynamıştır. Ermenilerin Türk ordusunun gerisinde ayaklanıp katliamlara girişmeleri ve Rus ordusu ile birlikte hareket etmeleri Osmanlı ordusunu zor durumda bırakmış ve Osmanlı Hükümeti'ni tedbir almak zorunda bırakmıştır. Alınan tedbirlere rağmen bir türlü durdurulamayan Ermeni tedhiş hareketleri üzerine Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler göçe tabi tutularak ülkenin başka bölgelerine gönderilmiştir. Zaten zor şartlarda savaşmakta olan Osmanlı, imkanlarının büyük bir kısmını bu tehciye ayırmak zorunda kalmıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son dönemi hep savaşlarla geçmiş, Balkan Savaşları'nın ağır sonuçları henüz giderilmeden tüm dünyayı etkisine alan I. Dünya Savaşı Osmanlı'yı da içine çekerek, sonucu belli olmayan bir maceraya sürüklemiştir. Dünya Savaşı ile son dönemde kaybettiklerini geri almayı düşünen Enver Paşa ve hükümeti, Rusya'nın ağır baskısı ve Batılı devletlere duyulan güvensizlik nedeniyle ister istemez Almanya'ya yaklaşmış ve dış politikasını bu ülkenin çıkarlarını da gözetecek şekilde yeniden şekillendirmiştir.

Dönemin yöneticileri, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki olayların etkisiyle, devletin dış politikasını "Turancı" bir çizgiye çekmiştir. Gerek Almanya'nın teşviki, gerekse Rus hakimiyetindeki Kafkas halklarından gelen

⁵¹ Musa Kasımlı, *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*, s. 75.

yardım çağrılarının, devletin dış politikasını yönlendiren unsurların görüşleriyle kesiştiği bir zeminde, Osmanlı Devleti Kafkasya'ya yönelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde siyasal hayatta etkili olan "Osmanlıcılık", "İslamcılık" ve "Türkçülük" görüşleri dış politikaya da yansımış, devletin 1. Dünya Savaşı siyaseti de bu akımlara göre şekillenmiştir. Ermenilerin isyanı "Osmanlıcılık", Arapların isyanı "İslamcılık" siyasetinin gerçekleşemeyeceğini gösterince, Osmanlı yönetimi "Türkçülük" siyasetini benimseyerek, politikalarını Kafkasya'daki Türk ve diğer Müslüman halklar üzerinde kurmuştur.

Kafkasya politikasının hayata geçirilmesi için Enver Paşa özel bir ekip oluşturarak, güçlü bir ordu kurmuştur. Bununla birlikte müttefiklerin desteğini almak için Kafkas halklarından oluşan komiteler oluşturarak, Avrupa ülkelerinde kulis çalışmalarında bulunmuştur. Bu çalışmalar belirli oranda başarılı olmakla birlikte, Osmanlı'nın bölgede güçlenmesini istemeyen Avrupalılar (müttefikleri dahil) görünüşte bu halkları bağımsızlık konusunda desteklemekle birlikte gerçekte istenilen düzeyde yardımda bulunmamıştır. Hatta bazı durumlarda Osmanlı Devleti'nin bölgedeki faaliyetlerini engelleyici bir tavır takınmışlardır.

Sarıkamış hareketindeki başarısızlık ve ardından gelen toprak kayıpları, Osmanlı yönetiminin Kafkasya siyasetini sekteye uğratmakla birlikte, Alman siyasetçilerle işbirliğine giden Enver Paşa ve ekibi, Güney Azerbaycan'da aktif siyaset yürütmüş, Rusları bu bölgeden çıkartarak Bakü'yü, oradan da Dağıstan'ı kurtarıp, Osmanlı himayesinde bir devlet kurmaya çalışmıştır. Rusların ciddi direnç göstermesi sonucu başarısız olan bu siyaset, Kasım 1917 Bolşevik Devrimi sonucunda Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması ve Kafkasya Seferi, tarihi bir idealin gerçekleşmesi için bir imkan olsa da, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı bu siyasetin sonuca ulaşmasını engellemiştir.

KAYNAKÇA

- Açık Söz Gazetesi*, Sayı: 2, 02 Ekim 1915.
- Ahmad, Feroz, "Ulrich Trumpener: Germany and Ottoman Empire 1914-1918", *Middle Eastern Studies*, Cilt: 6, Sayı: 1, Ocak 1970.
- Altstadt, Audrey L., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, (Standford: Hoover Institution Press, 1992).
- Arslanian, Artin H., Nichols, Robert L., "Nationalism and the Russian Civil War: The Case of Volunteer Army - Armenian Relations, 1918-1920", *Soviet Studies*, Cilt: 31, Sayı: 4, Ekim 1979.
- Attar, Aygün, "1. Cihan Savaşı ve Sonrası Türkiye'nin Kafkasya Politikası", *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: 2, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003).
- Aydemir, Ş. Süreyya, "Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa", Cilt: 3, (İstanbul: 1978).
- Basiliya, Ş.İ., *Zakafkavkazy v godı pervoy miravoy vayny*, (Suhumi: 1968).
- Bayat, Ali Haydar, *Hüseynzade Ali Bey*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998).
- Bloxham, Donald, "Terrorism and Imperial Decline: The Ottoman-Armenian Case", *European Review of History*, Cilt: 14, Sayı: 3, Eylül 2007.
- Çolak, Mustafa, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 1999.
- Çolak, Mustafa, *Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları 1913-1918*, (Isparta: Fakülte Yayınevi, 2006).
- Haley, Charles D., "The Desperate Ottoman: Enver Pasha and the German Empire: 1", *Middle Eastern Studies*, Cilt: 30, Sayı: 1, Ocak 1994.
- Haley, Charles D., "The Desperate Ottoman: Enver Pasha and the German Empire: 2", *Middle Eastern Studies*, Cilt: 30, Sayı: 2, Nisan 1994.
- Hesenov, Cemil, *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində: 1918-1920*, (Bakü: Azərneşr, 1993).
- Genelkurmay Başkanlığı, "I. Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı", Cilt: 1, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993).
- Karabekir, Kazım, *Cihan Harbine Neden Girdik? Nasıl İdare Ettik?*, Cilt: 1, (İstanbul: 1938).
- Kasımlı, Musa, *I. Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*, (Bakü: Qanun, 2000).
- Keleşyılmaz, Vahdet, "I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler", *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: 1, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003).

- Keleşyılmaz, Vahdet, “Kafkas Harekatının Perde Arkası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 47, Temmuz 2000.
- Keykurun, Naki, *Azerbaycan Milli İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, (İstanbul: 1964).
- Kurat, A. Nimet, *Türkiye ve Rusya*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998).
- Ortaylı, İlber, “19. Asırda Kafkasya ve Rusya”, *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: 1, (Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2003).
- Özgiray, Ahmet, “19-20. Yüzyılda Stratejik ve Sosyokültürel Açından Türkiye-Kafkasya İlişkileri”, *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: 1, (Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2003).
- Resulzade, Mehmet Emin, *Bolşeviklerin Şark Siyaseti*, (Bakü: 1994).
- Sabis, Ali İhsan, *Dünya Harbi*, Cilt: 2, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991).
- Sarıkoçuncu, Ali, & Erşan, Mesut, “Dünya Savaşında Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti”, *8. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: 1, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2003).
- Schmitt, Bernadotte E., “The First World War, 1914-1918”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Cilt: 103, Sayı: 3, Haziran 1959.
- Shissler, A. Holly, *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and New Turkey*, (London: Tauris, 2002).
- Swietochowski, Tadeusz, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, (London: Cambridge University Press, 2004).
- Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920, Çeviri: Nuray Mert*, (İstanbul: Bağlam Yayınevi, 1988).
- Swietochowski, Tadeusz, & Collins, Brian C., *Historical Dictionary of Azerbaijan*, (London: The Scarecrow Press, 1999).
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İradei Hususi*, Sayı: 56, 1905.
- Yakub, Mir, *Qafqazın Problemleri*, (Bakü: Azerbaycan Neşriyat, 1996).
- Yüceer, Nasır, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Seferi*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2002).